

Dobozi Eszter

A lehetetlen megkísértése

(Weöres Sándor: *Én, a határtalan szellem...*)

1937-ben a *Nyugat* egy szerkesztői megjegyzésében azt írja Babits Mihály Weöres Sándor tehetségéről szólván: „*még kiszámíthatatlan meglepetéseket hozhat azoknak, akik a magyar líra jövője iránt érdeklődnek*”. (Kenyeres, 2013. 61.) A költő azonban nem csak életében szolgált meglepetésekkel az őt elismerőknek és a költészetét bírálóknak, pályája lezárultán is bőven akad megfejtenivaló a csaknem áthatolhatatlanul nagy és sokszínű, belső összefüggésrendszerében is bonyolult életműben. (Áthatolhatatlannak érezzük, mert ahányszor csak vallatóra fogjuk, annyiszor visz új irányokba, hív új ismeretlen utakra. Igaza van tehát Hornyik Miklósnak, amikor Kovács Sándor Iván szavaira egyetértőleg emlékezve mondja: „...*aki Weöres Sándor költői-műfordítói életművét jellemzeni szándékozik, a lehetlent kísérti meg*.” [Egyedül mindenkivel, 1993. 79.]) De korántsem csupán a Weöres indulásától számítandó jövőben következhetnek be váratlan fordulatok irodalom és olvasója, irodalom és értelmezője előtt, a lezáruló pálya végétől visszafelé tekintve is megrendülhetnek felfogások, nézetek, ítéletek. Irodalmunk múltjából is felszínre kerülhetnek váratlan igazságok.

Közöletlen és kötetben meg nem jelent versei azt a felismerésfélét kényszerítik ki belőlünk, hogy egyik-másik „elhagyott vers”-ével átrajzolódhat a weöresi pályáiv, áthelyeződhetnek a hangsúlyok az életmű eddig nem méltányolt vagy nem egészen a rangján méltányolt jellegzetességeire, de ezzel együtt a XX. század irodalmának története is módosulhat. Azok a megállapítások, már-már törvényként ismételt állítások, amelyekkel múlt századunk irodalmi folyamatait leírták, s amelyek már leszűrődtek az iskolai tankönyvekbe is, érvényüket veszthetik, kizárólagosságuk pedig mindenképpen kétségbe vonódik, ha az életmű szerves részeként kezeljük azokat a műveket, amelyek *Weöres Sándor Elhagyott versei* címmel megjelentetett kötetében szerepelnek (Helikon Kiadó, 2013).

S itt most nem csak az 1956-ban írott költeményekre kell utalnunk. Nem csupán a *Rapszódia a kivívott szabadságról* című vers két variációjára érdemes felfigyelnünk, hanem a forradalom évében és más időszakokban írott egyéb opusokra is. E versek sorra kérdőjelezik meg a szlogenekké kövült irodalomtörténeti minősítéseket. „*Szavam, szívem / ott harcolt a ti sorotokban, / testem megbújt rejtekhelyen. / S ha megint rántör bármilyen tirannus: / vén testtel, mely még fegyvert nem fogott, / én is ott harcolok, / mégegy rabságban élni nem fogok.*” (Weöres Sándor *elhagyott versei*, 2013. 415.) Ki lehet-e jelenteni e sorok olvastán Weöres Sándorról, hogy apolitikus költő volt? Elfogadjuk-e, hogy e mostani kötetben az első sorával jelzett költemény (*Végül angyal szállt le ránk...*, Weöres Sándor *elhagyott versei*, 2013. 416.) szerzőjét nem foglalkoztatta történelmünk, a közélet? „*Elbutított had, akire haragudni nem lehet, / járomba-fogott*

baromként tiporva-kerengeve / intézte pusztulásunk / és fejünkön tündökölt a korona, / mit Leonidas viselt valaha. // S a dúsz, hatalmas, bölcs nyugati népek / nézték, ahogy póznára csavarják beleinket, / egy mozdulatuk elég lett volna / s meg nem szabadítottak minket, se saját jövődjüket.” (Im, 2013. 416.) Mellesleg nem egészen asztalfióklírának szánta a költő e sorokat, nem ott lapult a vers mostani kötetbe rendezettségéig. Terve volt vele, jelzi ezt, hogy később címet is kapott: Majtény, Világos stb. Domokos Mátyástól tudhatjuk, hogy ebben a változatában odaajándékozta Szabó Zoltánnak, amikor Londonban járt Károlyi Amyval. Saját kézírásával állt a vers alatt: „Szabó Zolinak a régi barátsággal Sanyi.” (Domokos, 2002. 84–85.) Talán még lélegzett Weöres Sándor, amikor 1989-ben a *Holmi* közölte januári számában a Szabó Zoltán hagyatékából előkerült művet. Majd 1993-ban a *Kortársban* is olvashatóvá vált. Hogy mennyire nem állja meg a helyét az az Illés Endrétől származó megállapítás, amelyet Domokos Mátyással való beszélgetésében Parancs János idéz, azt további '56-os versek igazolhatják. Parancs János szerint Illés, a kiadóigazgató a hónapokon át visszatartott kéziratcsomagot (mely később mégis megjelent a párizsi kiadással szinte egy időben *Tűzkút* címmel) a költő kérésére visszaadva így szólt: „Azért abban mégiscsak van valami bősztító, hogy egy költőt meg se karcoljon a kor, amelyben élt.” (Domokos. 2002. 69.) A „cselekvés nélküli cselekvés” álláspontját valló szerzőt azonban igencsak megkarcolta a történelmi idő: „Mily mámorító volt! a viszonylagos szabadság! legszerényebb szírmának / pusztá ígérete is – // Egy percig tartott és már nincs sehol, / szakad ránk hegynyi tömegben a por.” (Mily mámorító volt...W. S. elhagyott versei, 2013. 416.) „Az ember, bűvöletől leigázva, / dalt zeng kinzóinak dicséretére, / csak élni hagyják, akár kiherélve! // De már a kátyút harc dőreje rázza / s örök, rabok szörnyű testvérisége / együtt bukfencezik az éjszakába.” (Beforrt a végső felhő-repedés, W. S. elhagyott versei, 2013. 417.) Hogy mennyire megérintették a drámai események, s a „Történelmi Tél” (Nehéz óra, Weöres, 1986. II. k. 454.) otthagya nyomát művészetében, azt az '56-os verseken kívül – azok előtt és után is – ékesen bizonyítja számos műve. Az 1946-ban közölt proféciájának, *A teljesség felének* több részét is idézhetjük. Akinek füle van a hallásra, hallja és érti, a hatalomnak melyik típusát célozza meg, amikor a prokrasztészi, a napóleoni, a Samu bácsi-féle és a szolóni vezéralaktról beszél. A népet az eszme igájába hajtó, a tékozló, az ügyeskedő és ravaszkodó típusal az „isteni ihletre”, az „örök mérték”-re figyelő vezérembert állítja szembe. Jelenkoráról ilyen szavai vannak: „tilalom, kényszer, jelszó, zsidvásár, mákony, maszlag, propaganda, haszonlesés, törtetés, rémület, bizonytalanság.” Kárhóztatja a „kötelező lelkesedés”-t, elfogadhatatlannak tartja a „hatóságilag intézményesített” forradalmat, az „elnyomók lázadás”-át „az elnyomottak ellen”. „Gödörben vagyunk, lejjebb a béka ülepénél” – így jellemzi azokat a viszonyokat, amelyekben él. De megíjósolja ugyanígy a hidegháborús korszak eljövételét is. A *Jóslás a trágyaözönről* pedig olvasható úgy is, mint a Föld és a Földön élők szellemi megfertőzése elleni röpirat, de úgy is, mint a természetet tönkretévő civilizáció bírálata. (Weöres, 1986. I. k. 503–557.) De mi más volna azoknak a költeményeknek a sora, melyek a kor lírai lenyomatát hordozzák magukban, mint a közéleti állásfoglalásnak újabb és újabb költői megnyilatkozása. Csak néhányat kiemelve a sokból, ilyen művekre gondoljunk, mint a *Huszádik századi freskó*, a *Háborús jegyzetek*, a *Reménytelenség könyve*, *A szörnyeteg koporsója*, a *Nehéz óra*, a *Merülő Saturnus* címadó verse, a *Panoptikum* című ciklusból a *Politika*, *A világkongresszus ülése*, *Az emberiség panasza gazdáira*, a *Bizánci*

mozaik, a Majomország, vagy az önálló költeményként szerepeltetett *Óda a kispolgárhoz, A szegény kis üdülőgondnok panasza...* „...mi lesz a roppant szaporulatból, a kapart anyaméhből, falánk bódulatban, gyorsuló iramban, a gyilkos sugarakból, a kapuba rakott robbanásból” (Merülő Saturnus, Weöres, 1986. II. k. 457.). E sorok írója nem indokolatlanul méltatlankodik olykor a címkéző, beskatulyázó kritikus ítéleteken. Ezt teszi akkor is, amikor így válaszol Domokos Mátyás azon kérdésére, mi a magyarázata annak, hogy sokan nem veszik észre, vagy nem akarják észrevenni, az első Hitler-ellenes verset még 1933-ban éppen Weöres írta: „Mindenkire ráragasztanak egy cédulát, ami a verseinek egy részére ráillik, a többire nem. Hát ugyanígy jártam én is: rám ragasztották a »közélettel, politikával nem törődő költő« címkejét...”. (Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 350.)

Ha nem is nevezhetjük Weöres Sándort költőként a Petőfi Sándor-i, Ady Endre-i, József Attila-i, Illyés Gyula-i, Nagy László-i vagy Csoóri Sándor-i értelemben homo politicusnak, nem állítható róla az sem, hogy hidegen hagyták volna korának történései. Nem volt az előbb felsorolt alkotókhoz hasonlóan politikus alkat, de határozott véleményt alkotott a politikáról, a közélettről műveiben is, a sajtó nyilvánossága előtti megszólalásaiban is. Politikai szerepvállalás és politikai érzékenység között maga is látja a nem is egészen árnyalatnyi különbséget. Szerdahelyi Istvánnal a közéletiség és szépség összefüggéseiről beszélgetve (Kritika, 1984. In: *Egyedül mindenkivel*, 1993. 436–437.) miközben érzékelteti a költeménynek önmaga szépségével vagy rútságával való azonossága és a politikai jellege közötti eltérést (mely utóbbi szerinte felszíni jelenség), azonközben abban is reménykedik, hogy „a jövő számára ... közéleti jellegűvé válhat olyasmis is, aminek a kortársak számára nincs közéleti jelentősége”. (Egyedül mindenkivel, 1993. 437.)

Mondják Weöres Sándort próteuszi költőnek, költészetét orpheuszi lírának. Vannak művei, melyek által az objektív költészet áramába tartozónak vélhetjük a szerzőt. Másfajta megközelítésből Várkonyi Nándor ősköltőnek, mítoszalkotónak, világképteremtőnek tartotta Weörest. Németh László a bartóki modell lírai megtestesülését látta benne. Előfordultak ugyanakkor megbélyegzésnek szánt kritikai észrevételek is még életében, melyek szerint misztikus, idealista költő. Elmarasztalták úgynevezett világundoráért.

Értelmezéséhez miért ne fordulhatnánk magához a költőhöz? Mit gondolt ő a költészetéről, a versírásról, saját költői technikáiról? Még akkor is hasznosak lehetnek önértelmező megnyilvánulásai, ha ezek egy részét a kor ideológiai elvárásainak eleget tevő, olykor már-már provokatív riporter kérdésekre fogalmazta meg. A *Népszabadságnak* 1973-ban tett *Hogyan lesz a vers?* című nyilatkozatában például éppen költői alkatának – irodalomtörténeti, irodalomelméleti fogalommal élve – próteuszi jellegének titkát fedi fel: „A líra általában önkifejezés, a költő személyének közvetlen vagy közvetett megnyilvánulása. Néha mégis előfordul, hogy a költő énjébe nyomul valamely idegen, ismeretlen személyiség. Mikor énünk elfárad, terméketté válik, megeshetik, hogy fellép bennünk valaki más, és teremteni kezd, olykor hihetetlen bőséggel.” (Hogyan lesz a vers? In: *Egyedül mindenkivel*, 1993. 226.) Majd felvetvén a drámai alkatú költő működésének és a drámai jellegű lírának létjogosultságát, arról beszél, hogy a műfajilag lírai jellegű műveket létrehozó alkotó is képes lehet különféle emberek, jellemek megformálására, átélésére. De ezzel együtt is fontosnak véli a költő személye és szerepét

követő műve rejtett összefüggéseit: „...minden megformált és életre keltett alak voltaképpen önvallomás.” (I. m. 228.)

Amikor pedig Kamocsay Ildikó faggatja a hatvanöt éves költőt, azt vallja, nem változott a huszonöt évvel azelőtti véleménye a világról, melyet hindu és kínai filozófiák alapján alakított ki magának. „Inkább én változtam meg: egyre kevésbé törekszem arra, hogy elvekkkel támasszam alá akár a költészetemet, akár a viselkedésemet. De az életünk előtti és utáni időnek az élet hetven-nyolcvan évéhez viszonyított túlsúlya miatt a teljesség, a változatlanóság feltétlenül figyelmet érdemel.” (Egyedül mindenkivel, 1993. 365.)

Ha pedig olvasói fogadtatását forszírozva, az olvasói szempontok felől közelítenek hozzá, miközben nem a sikervágy, nem a karrier mozgatja (sőt hangsúlyozottan ennek ellenében fejt ki tevékenységét), sosem tagadja, hogy hatni kíván a műveivel. Bozóky Éva felszólítására, hogy foglalja össze ars poeticáját, 1973-ban így válaszol: „Nem magamnak, hanem másoknak írok. Nem fontos, érték-e, de az idegek borzongjanak, mint a kifeszített húr a szélben. Olyan árama legyen a versnek, mely közvetve mindenkire eljut, folyton nagyobb intellektuális igényeket fakasszon, ne lehessen többé bugrisan írni és olvasni.” (Egyedül mindenkivel, 1993. 236.)

Nem csupán a magyar nyelvűek közösségére gondol, ha lehetséges olvasói kerülnek szóba, az egész emberiségnek szánja műveit. „A teljesség felé című prózai vázlatkötve próbál az emberiségnek adni valamit abból, amit az előbb említett evidencia szóval igyekeztem megjelölni” – mondja Cs. Szabó Lászlónak egy rádióbeszélgetésben (Magyar Műhely, 1963. In: Egyedül mindenkivel, 1993. 38.). A Tükör 3. számában 1965-ben közölt Önvallomásában arról szól, hogy az olvasókat az „Ismerd meg önmagad!” ígéretében „emberi lényegük tágabb regiszterére” próbálja ráébreszteni, „a közös univerzális áram élményét akarja közkinccsé tenni”. (Egyedül mindenkivel, 1993. 58–59.) S mindezt közösségi küldetésnek fogja fel a nyilatkozat tanúsága szerint.

S nem egyedül a kortársi olvasó, az utókor látomása is ott lebeg a szeme előtt, a XXI. századi ember mibenlétének és világának elgondolása is alkotói izgalommal tölti el. „Céлом az, hogy mint egy boksztréner, püföljem a versenyre készülő ökölvívót, vagyis a lélek aspektusait öklözzem, hogy izmosodjanak, erősödjenek. Épp ezért nem meggyőzés a céлом, hanem az, hogy akár ellentmondást váltsak ki, de mindenképpen gondolati, érzelmi gyűrűzést” – válaszol Réz Pálnak a Tűzkút Ungvárnémeti Tóth Lászlótól kölcsönzött mottójának magyarázatával. (Látogatóban, Gondolat Kiadó, 1968. In: Egyedül mindenkivel, 1993. 53.) Ugyanezt a boksztréneri hasonlatot használja egy 1966-os rádióbeszélgetésben is. De hogy a lehetséges befogadói nézőpontoknak a számontartása korántsem azonos az olvasói ízlésnek való megfelelési kényszerrel, művei tanúsága mellett itt válik igazán nyilvánvalóvá: „...sokkal inkább a nemtetszésre törekszem, mint a tetszésre. A tetszés nagyon sima dolog. Lepereg.” (Egyedül mindenkivel, 1993. 63.) Weörestől ugyanakkor távol áll a világboldogítás, a világmegváltás eszménye, ez is kiderül, viszont „tisztítani vagy javítani” szeretné olvasóját, gondolkodtatni, „kicsit bosszantani”, az ideológiai kötöttségek alól föloldani. (I. m. 65.)

Az egyes kortársi ítések által nihilistának minősített, „a burzsoá ideológia befolyása” alatt állónak tartott költőről (Aczél: A burzsoá ideológia egyes jelenségei fiatal magyar líráinkban, in: In memoriam Weöres Sándor, 2003. 193–195.) – kivéve egy-egy vallásos, egyházi orgánumot vagy Cs. Szabó László írását, mely a párizsi Magyar Műhelyben jelent meg (Cs. Szabó: Weöres Sándorról, in: Magyar Orpheusz, 1990. 349) – nemigen

írták le életében, hogy vallásos költő volt. Saját magát azonban nemegyszer ekként mutatta be. Ahogyan az *Evangelikus Élet* 1968. november 17-én megjelent interjújában jellemezte saját költészetét, úgy beszélt Rómában a vatikáni rádió riporterének is (Vigília, 1970): „Költészetem alapjában véve vallásos költészet.” (Egyedül mindenkivel, 1993. 138.) A keleti filozófiák és vallások iratai és alkotói mellett – itt említi a Bibliát, külön is hangsúlyozva a Dávid-zsoltárokat, az Apostolok cselekedeteit, az Énekek énekét mint állandó élményforrást. Vallomása szerint evangélikusként is hatottak rá – csakúgy, mint a keletiek – a keresztény misztikusok: Keresztes Szent János, Avilai Szent Teréz, Siénai Szent Katalin. Olvasta a katolikus filozófusokat: Szentviktori Hugót, Szent Ágoston, Szent Tamás, Szent Jeromos műveit. Kelet és Nyugat Weöres Sándorban összeér, ő felfedezni véli pl. Lao Ce gondolatait az evangéliumokban ugyanúgy, mint az Upanisadokban, a Badavatgitában, a Szent Viktor-i filozófusoknál: „...számomra a keresztény misztika vagy keleti misztika meglehetősen azonos.” (I. m. 138.) A költő vallomásaiból az is kitűnik, Jézus Krisztus alakja folyamatosan foglalkoztatta. Őt tartotta az „örök Embernek”. (I. m. 139.) Az örök emberit, a jézusi alaprteget kutatta az emberben. Azt, ami az emberi lényben a személyiség, az egyéniség változó vonásai alatti mélyrétegekben állandó és örök. Arról beszél Hornyik Miklósnak 1967-ben, hogy e jézusi alaprtege lényegét szeretné közvetíteni költésze által az emberiségnek. Ahogyan 1970-ben a *Vigília* körkérdésére is ekként válaszolt: „Azért írok, mert jobban, pontosabban ki akarom fejezni az azonosságot Jézussal bennem és másokban. Fűtjülök rá, hogy hányan olvassák, vagy hányan nem olvassák a verseimet. Egyetlen célom: egy fokkal közelebb hozni a jóakarátú, érzékeny olvasót ehhez az azonossághoz, a Jézussal való egységhez.” (Weöres, 2011. 340.)

A személyiség lebontására törekvő, az egyéniség fontosságát tagadó költőnek, az *Ars poetica* című költői hitvallás szerzőjének felfogása ez a maga költői vállalásáról, mely nem nélkülözi a küldetésesség sajátos értelmét, és eszerint a költői működés egyet jelent valamiféle missziós cselekedettel. Egy másik fogalommal élve: a költő az ember és az emberi érzékeléssel fel nem fogható szférák közötti közvetítő.

A közvetítő szólal meg abban a hosszú, 49 részre tagolt költeményében is, amelyet az *Elhagyott versekben* olvashatunk először, s amely az (*Én, a határtalan szellem...*) címmel szerepel a kötetben. (Weöres, 2013. 275–306.) A mű a feltételezések szerint 1944-ből való. Van egy variánsa is, amely vélhetően megelőzte az 1944-es változatot. Erre lehet következtetni abból, hogy e másik variáció tagolatlanabb, kidolgozatlanabb és befejezetlennek hat, szemben az 1944-es keletkezésű megszerkesztettségével.

Ahogyan a mű címében is, a költemény egészében is hangsúlyozottá válik a beszélő egyes szám első személyűsége.

„Szólok én, a határtalan szellem
a kicsiny emberen keresztül.
Szólok én, Lao-ce,
más életen keresztül.”

Aki itt megszólal, a végtelen és időtlen szellem. A mű teljes egészének értelme szerint a mindnyájunkban ott szunnyadó „Személytelen közös áram”. Az emberi lény legmélyén rejtőző örök lényeg: „az emberben és művében testet öltök” – így szól az önmeghatározás a harmadik számú részben. Valaki, aki személyünknel is azonosabb velünk:

*„Kutasd és mérd fel lényed,
míg el nem éred
a mélyet:
ott lakom én,
erős őrangyalod,
veled-egy szolgálád,
hű segítséged.”*

Az beszél itt, aki már egyszer megtestesült a *Tao Te King* című, Kr. előtti IV–III. századból, mások szerint VI. századból származó filozófiai költemény feltételezett szerzőjének személyében. A hagyomány szerint Lao-ce ő, a vándor-filozófus, Konfuciusz idősebb kortársa. A mindenütt jelen levő, a mi emberi érzékelésünknek mégis a felfoghatatlan „határtalan szellem” „a próféták, a pythiák által” (2. rész) nyilatkozik meg. Mindez azt a felfogást engedi meg számunkra, hogy az 1944-es költemény szerzője prófétai szerepet tölt be, amikor e határtalan szellem üzeneteit, tanításait közvetíti.

Tanításra vállalkozik az *Én, a határtalan szellem...* alkotója, éppúgy, ahogyan az 1945-ban közölt könyvével, *A teljesség felé* című művével is.

Lao-ce *Tao Te King* (*Az út és erény könyve*) című írása és az *Én, a határtalan szellem...* között akkor is érdemes volna párhuzamokat keresni, ha a kínai költeménynek nem Weöres Sándor volna a fordítója. 1958-ban készült műfordítása. A *Tao Te King*gel való találkozása azonban (Weöres hosszúverse s a *Teljesség felé* tanúsága szerint) korábbi. A tartalmi egyezés nem meglepő. Weöres tájékozódási pontjait ismerve természetesnek vehetjük, hogy ugyanazok a kulcsfogalmak a kínai és a magyar szerző művében is fellelhetők, ilyenek a rend, a béke, a nyugalom, az állandóság, a vágy nélküli létezés, a megelégedés, a szeretet, az erkölcs, a hűség, a bizalom, a végtelen és az örök áramlás fogalma, a teljesség, a cselekvés nélküli cselekvés, melyet a kínai versben „sürgés-nélküli cselekedet”-nek fordít. A két mű közötti összefüggés azonban mélyebb rétegekben rejlik ennél. Organikus a kapcsolat a két költemény között. A kompozícióban, a versek szó-szövetében, a szerkezetek azonosságában, a gondolkodás és a nyelvi megoldások logikájában is megmutatkozik a műfordító és a költő személyének azonossága. Számozott részekre, fejezetekre tagolja a mi költőnk a verset, csakúgy, mint az ókori kínai szerző, Lao-ce, *Az út és erény könyve* című költeményének két nagy fejezete összesen 81 verset tartalmaz, melyek akár önmagukban is megállnák a helyüket. Weöres 49 fejezetre osztja szövegét, a részek önállósága azonban nem olyan szembetűnő, mint az ókori költő művében. Az egyes fejezetek jobban egymásra épülnek, láncszerűen kapcsolódnak össze, egyetlen gondolatfolyammá szerveződnek.

Weöresnek *A teljesség felé* című munkájában is, az (*Én, a határtalan szellem...*)-ben is azt láthatjuk (ahogyan ezt más költeményekből szintén kimutathatnánk), hogy kedveli az ellentéteket, a párhuzamos szerkezeteket, gyakran fejezi ki magát paradoxonokban. Ugyanezeket a kompozíciós elveket ismerhetjük fel a kínai filozófus-költőnél is – legalábbis a magyar fordítás szerint.

*„Mikor a szépet megismerik,
felbukkan a rút is;
mikor a jót megismerik,
felbukkan a rossz is.*

*Lét és nemlét szüli egymást,
nehéz és könnyű megalkotja egymást,
hosszú és rövid alakítja egymást,
magas és mély kulcsolja egymást,
sok hang összeolvasztja egymást,
korábbi s későbbi követi egymást."*

Így kezdődik a *Tao Te King* 2. része a magyar fordításban (Lao-ce, 1980. 10).
Hasonlóan ellentéssorra épül a Weöres-mű 37. része:

*„Én vagyok te, és te vagy én.
De nekem vágyam nincsen
és téged sóvárgás gyötör.
Én vagyok az értelem nyugodt tengere
és te az ész cikázó ere. Nekem életem nincsen
és a te húsod és szándékod él.
...
hogy lehet azonos
a vágyó a vágytalannal,
az izgalom a nyugalommal,
a határolt a határtalannal?"*

A *Tao Te King* ellentétbe állított jelenségei egymást feltételezik, Weöres Sándor ellentéteinek mélyén pedig a legegységesebb azonosság fedezhető fel. Amiként az ellentéteségek párhuzamokba oldódnak a kínai költőnél, ellentétek és párhuzamok úgy uralkodnak egy-egy szakaszát a Weöres-versnek is:

*„Az út üres,
de működését abba sose hagyja.
És mélységes,
mindennek ósátyja.
Élet tompítja,
görcseit oldja,
fényét fakítja,
elvegyül porba.”
(Tao Te King, 4.)*

*„Összecserélik
a boldogságot a futó örömmel,
a jót az élvezetessel,
a szépet a kíváнатossal,
az igazat a valóságossal.
Az öröm élvezet, kíváнатosság, valóság:
csupa ideiglenesség.
A boldogság, jóság, szépség, igazság:
csupa állandóság,
csak fényünk suhan át a változókon.”
(Én, a határtalan szellem..., 20.)*

Lao-ce „*sürgés-nélküli cselekedet*”-e (10. rész) paradoxon. Többszörös paradoxon a vers 11. részének logikai következtetésként ható állítása is: „*A házon ajtót-ablakot nyitnak, / mert belül üresség rejlik: / a ház ezért használható. / Így hasznos a létező / és hasznot-adó a nemlétező.*” Weöres is gyakran paradoxonokban beszél, amikor tanít: „*becsüld meg értelméd, virágaid és gyümölcsöid, / és tudd, hogy a bölcsnek nem kell virág és gyümölcs*” (8. rész). Csupa paradoxon például a 16. rész is, amikor a lét abszurdításaira mutat rá: „*Ne hidd, hogy továbbélsz a halálban. / Ne hidd, hogy elpihensz a halálban. // Mit valaminek hittél, semmivé lesz, / mit semminek hittél, valamivé lesz. / Életté válik halálad. / halállá válik életed.*” Ezek a paradoxonokban megnyilatkozó tanácsok azonban nem csupán Lao-ce könyvéhez kötik Weörest, hanem a Szentíráshoz is. Mintha Jézus tanításait olvasnánk, olykor – mint az idézett részletben is – a boldogmondások logikájának áthallásai tűnnek fel soráiban.

Az *Én, a határtalan szellem...* apokrif testamentum. Tanításokat, tiltásokat fogalmaz meg. De létbölcsélet is. Mint az ószövetségi próféták, jósol, ítél, a falánk és hatalommámortól, az erőszaktól megfertőzött emberiség pusztulásának veszélyére figyelmeztet, s egyszerűsre megmutatja a szabadulás útját.

A negyvenkilenc számozott részre tagolt poéma első három része az „*Én*”-nek tétélezett beszélő önmeghatározása. A mindenk fölött való szellemmel azonos ő, aki próféták, jósök által nyilatkozik meg az emberi világban. A „*Teremtő*” „legkisebb szolgáló anygala”. Aki megtestesül, majd eltűnik, hogy háromezer év múlva újraszülessen. Háromezer évente „*sűrűdik személyé*”, mint a bölcsék Platón lélek-vándorlás-felfogásában.

A negyedik részben szólít meg először valakit a vers egyes szám második személyű formulát alkalmazva. Ez a személy ettől kezdve szinte mindegyik szakaszban megszólíttatik. Pontosabban, felszólíttatik. Ki ő? A beszélő? A költő? Egy harmadik személy? Mi mindannyian? Az általános alanyt helyettesíti a „*te*”? Minthogy nem önmegszólító jellegű ez az egyes szám második személyűség, a „*te*” nem lehet azonos sem a beszélővel, sem a költővel. A szöveg egészéből következően sokkal inkább a további fejezetekben olvasható tanítások, próféciák, jóslatok címzettje, célpontja. Weöres e költeménye tehát nem annak az önmegszólító verstípusnak a megjelenése, amelyre Németh G. Béla a magyar költészetben, különösen a XX. században, oly sokszor visszatérően rámutat (Balassitól József Attiláig). (Németh G., 1982. 103–168.)

A „*te*” az a személy, aki az „*Én*”-nek nevezett határtalan és személytelen szellemhez való viszonyában lelheti meg látszatok fölötti, valódi létezését. „*Ha magad legmélyére látnál: / téged-engem egy-lényként találnál/ az első forrásnál.*” Így zárja a harmadik fejezetet, hogy ezt a meg- és felszólított lényt már soha el ne engedje, egészen a teljes költemény utolsó soráig. Ugyanaz a parancs hangzik el itt, amelyet oly jól ismerhetünk Weöresnek *A teljesség felé* című költői prózájából is. „*Szállj le önmagad mélyére, mint egy kútba; s ahogy a határolt kút mélyén megtalálsz a határtalan talajvizet: változó egyéniséged alatt megtalálsz a változatlan létezését*” – írja ott. „...*merülj el mélyedben, / ahol megtalálasz engem, / ahol azonos vagy velem: / birodalmad küszöbe ott van*” – mondja itt a verses műben.

Míg az ötödik és hatodik szakasz még inkább az „*Én*” és „*te*” viszony felfejtése, addig a hetedik fejezettel kezdődnek a tanítások, a parancsolatok. Az életvezetésre vonatkozó utasítások azonban nem a hatalom mindenhatóságával nehezedenek a tanításban részesülőre, hanem az erőszak-nélküliség erejével: „*Szeretlek és segítlek, / de csak*

ha kívánod: / mert arra hömpölygök, / amerre medret találok." A cselekvés nélküli cselekvés hatásával hat a szó meghallójára: „*Kristály-abroncs a világon, / szikrázva mindent ölelek-karolok / és tétlen vagyok: / egy ajtót sem nyitok fel, / ha csak nem a te kezded.*”

A hetedik résztől egészen odafordul ez a hatalom nélküli fensőbbség az időbeli lét és a testbe zártág korlátai közé szorított emberhez. Kér, és nem követel. Parancsolatai, tiltásai csupán tanácsok a legfőbb jó, a belső békében, a nyugalomban, a tétlen szemlélődésben fellelhető harmónia eléréséhez. Tanítása nem egyszerű felszólításokból és tiltásokból áll, bennük a beszélő emberfelfogása is kibontakozik előttünk. A fahasonlattal élve olyannak láttatja az emberi léthelyzetet, amelyben a lefelé és felfelé növekedéshez egyaránt van út. Az ember pozíciója a világban eszerint a köztes lét. Esze, értelme, ösztönei, emóciói, érzelmei evilágiak, intuíciója azonban az „ész feletti”, e világon túli szférákhoz köti őt. Ez az égi és földi, a szellemi és a matéria közötti létforma azonban az emberi lét drámája is egyben. Nem tud meglenni egyik kötődés nélkül sem, miközben e kettős irányultság szinte kizárja egymást. Az „ész alatti érzés” éppúgy nélkülözhetetlen a létezés melegével, mint a valódi tudáshoz juttató „ész feletti” tartomány a maga sugallataival. Aki ezt a kettős otthonosságot össze tudja hangolni, azé a bölcsesség. A biológiai lét szükségletei bűnbe sodorják, az állati lét, az egymást falás szintjére kárhozzatják az embert. „*Az ember békéje ott kezdődik*”, hogy „*nem öl, nem oroz, nem paráználkodik*”, – olvashatjuk a Tízparancsolatot idéző sorokat. Az öléstől való tartózkodásban az *Én, a határtalan szellem...* tanítása szerint benne foglaltatik – a huszonhatodik fejezet szerint – a hűsevéstől való tartózkodás is. A „természeti élet” akkor szelídül a fölfelé vágyakozó emberhez, ha képes abból kiemelkedni.

A műnek a tizediktől a tizennegyedik fejezetig tartó része Istenről szól. Isten megfoghatatlanságáról, arról, hogy földi érzékeinkkel számunkra elérhetetlen. S arról is, amiről Ady Endre lírája és József Attila istenes versei is tudósították már a XX. századi olvasót: Isten úgy van, hogy nincs / Adyval szólva „*van-vagy-nincs Úr*” [Menekülés az úrhoz], József Attilával pedig: aki „*Úgy segített, hogy nem segíthetett.*” [Négykézláb másztam] /. Weöresnél: „*se-van, se-nincs*”. Az ember Istenhez való viszonya ellentmondásosságát az ember Istenről való tudásának hiányosságaival magyarázza. Az istentagadás, a hitelenség megjelenésének okát mindemellett a hit vallássá, egyházzá szerveződésében látja. S abban, hogy emberi logikával a megváltás felfoghatatlan, a józan ész értelmező szándékának ellenáll ennek története. A 13. versben még ennél is messzebbre tekint vissza a Mindenhatótól való elszakadás miértjének megértésében. „*Mikor az ember elnyíratja köldökét, megjelenik a Van Isten, a Nincs Isten, / s az Istenpótló, a lét.*” A paradicsomból való kiűzetés pillanatával keletkezik a kétely, a hitelenség, egyidős tehát azzal a fordulattal, amellyel az ember átlépett az időtlenség szférájából az időbeliség dimenziójába „*»Van*», *kis segédige, kapcsoló-szócska, / hová nem emelkedtél: / az önmagából kifordult ember / Istene te lettél.*” Istennel való kapcsolatunk helyreállításának kísérlete ugyanakkor minden ima. Azonban nem kifelé, nem fölfelé irányuló törekvés ez a „*cselekvés-nélküli cselekedet*”, hanem befelé, önmagunk mélyére ható figyelem – így gondolja a vers alánya, illetve gondoltatja vele az őt vezető „*határtalan szellem*”. Az ima a belső rend megteremtésére szolgál. S „*akivel e belső rend összecsendül: az Isten*”. A „*nagy renddel*”, a mindenséget átható törvényekkel összecsengő belső rend: a menny, a belül

gomolygó „alaktalan zűrzavar” pedig a pokol. Az ember ennél fogva saját lényében hordozza mind a menny ígétét, mind a pokol fenyegetettségét. Menny és pokol képzete nem azonos e felfogásban a dajkamesékben hívó elképzelése szerinti dőzsölés-kínlás ellentéppárral. Ugyanitt, az Isten létét, nemlétét firtató tizenkettedik részben merülnek fel olyan végső kérdések, mint a van-e öröklét vagy nincs problémája, vagy az, hogy van-e értelme az életnek. Választ nem kaphat ezekre a dilemmákra az ember, mert kérdései magaféltésből, szorongásból fakadnak. Válaszok csak a „határtalan szellem” áramlásaiban szülehetnek. Paradox módon csak a nem kérdező kaphatna feleletet mindezekre. De mivel nem kérdez, nincs felelet. A nem kérdező legfeljebb megokolatlan bizonyosságában lelheti nyugalmát: *„De én se kérdezek: / bennem dúskál a világ, mint szeretők a szerelemben, s ezzel megelégszem.”* Olyan lényegiség ez a bizonyosság, mely úgy ragyog fel a metafizikai otthonosságban, mint a szubsztancia. Miképpen az ilyen mondatok Weöres Sándor hagyatékában: *„Istent nem hiszem, hanem: tudom.”* (Weöres, 2011. 319.)

Az ember mibenléte foglalkoztatja a szerzőt, vagyis a „határtalan szellem” közvetítőjét, pontosabban: közvetítője közvetítőjét a tizenötödik-tizennyolcadik fejezetben:

*„Bizony az ember oly parttalan,
mint pillantása, melyben elfér a föld, a tenger, az ég,
és benne úsznak a csillagok.”*

Lényének nehezen meghatározható voltánál csak az élet-halál kérdése súlyosabb. Nem is lehet róla beszélni másként, mint paradoxonok sorozatával: *„Mit valaminek hittél, semmivé lesz, / mit semminek hittél, valamivé lesz.”* Élete feltételezi halálát, halála feltételezi életét. A kettő így voltaképpen összeér, egy és ugyanaz.

A tizennyolcadik vers, ahogyan később a harmincharmadik is a költemény egészétől eltérő: profán fejezet az apokrif iratnak is fölfogható műben: *„Ez a részegség éneke.”* Talán önirónia, talán fájdalmas iróniából groteszkbe hajló a tény, hogy a Krisztusra való utalás épp itt jelenik meg a legfélreérthetlenebbül. A dőzsölő, mulató ember cinizmusával tekint *„A rajtunk átható kép”-re* s mondja: *„a töviskoszorús fejű, tárt karu, / akinek vérét isszuk, fizeti a számlát”*. Az áldozat annak, akiért az áldozatot hozzák, megérthetetlen, elfogadhatatlan.

A tizenkilencedik-huszonkettedik szakasz a tévúton járó emberi társadalom bírálata, s benne a jelenkoré is. Az értékek elvesztésének, a szavak, a nyelv kiüresedésének, a vélemény- és gondolatszabadság elvesztésének kora a zsarnokok ideje. Az arisztotelészi etika alapfogalmaira találunk rá ezekben a sorokban, amikor a jót az élvezetes-sel, a szépet a kívánatossal, az igazat a valóságossal állítja szembe. A jó, a szép, az igaz és ellentéppárjuk voltaképpen a velük rokon értelmű szavak tágabban értelmezett körébe tartoznak. Mégis, mekkora a különbség jó és élvezetes, szép és kívánatos, igaz és valóságos között! Az előbbieket az örök értékek világából valók, a velük ellentétes fogalmak pedig a folyton változó létből. Az egyik oldalon találjuk a valódi boldogság forrásait, a másikon az undorig eljuttató futó örömeiket. Az emberiség történelme nem más, mint az örökkévaló és a látszat értékeinek folyamatos fölcserélődése. A szavak is kifordulnak önmagukból, amikor az okos az önző és törtető, a tehetséges az „öntelt és közveszélyes” szinonimája. *„Fix fizetés az existentia, / szatócsnál kapható az*

essentia." A politika torzulásaival kell számolni, mutat rá, ha a szabadság, a béke, a haladás fogalmát „*fűrészporral töltik*”.

A költeménynek a huszonharmadik fejezettel kezdődő, s egészen a végéig, a negyvenkilencedik versig tartó része, a mű egészének a nagyobbik fele a próféciaát foglalja magában. A gépkorszak önteltségbe, a matériába fulladó emberének hirdeti a pusztulás, az ember állattá süllyedésének veszélyét és a lehetséges szabadulás üzenetét. Ha le tud mondani a „robbanószerrel játszó” emberiség az erőszakról, ha visszatér a Tízparancsolat törvényeihez, ha fölismeri a krisztusi példa erejét, ha visszanyeri hitét, elmaradhat a kataklizma, mely a szöveg tanúsága szerint nem isteni végítélet, hanem az ember által előidézett apokaliptikus végjáték. Kritikával illeti az erőszakos vezető hatalomra juttató társadalmakat. Elzárkózik ugyanakkor a zsarnoki uralkodó elleni lázadóktól is. „*Az elnyomott, ha elnyomóját leverte: / maga lesz rabtartó helyette*” – írja. A belső, a lélekben kiküzdött szabadságot tartja egyedül célravezetőnek az erőszakos fellépéssel szemben. Ezzel a felfogással függ össze az is, hogy szellemétől idegen a társadalmi méretű versengés. A harmincegyedik versben a mindennapi élet súlya alatt vergődő egyének ad életvezetési tanácsokat. Amint Lao-ce filozófiájában összetartozik a vágytalanság és a lemondás elve a mérték fogalmával, ugyanezt tapasztaljuk Weöresnél is – földidézve akár egy másik földrész kulturális hagyományát, az arisztotelészi mértékletesség etikai beállítódásával: „*Nem vágytalanságra biztatlak, / csak arra kérek: / légy szerető gondozója vágyaidnak.*” A harminckettedik fejezetben pedig a Németh László-i gondolatokkal rokon elképzelésen alapuló öngyógyító társadalom víziója bontakozik ki. Németh László szerint az emberi társadalomban rend és harmónia uralkodna, ha a társadalmat alkotó egyének rendbe jönnének önmagukkal. Ugyanez köszön vissza Weöres Sándor költeményében: „*Ha önmagát javítaná / száz ember, / ezer, / millió: / a mohók / hiába futkosnának, / a zsarnokok / zászlóért, fegyverért hiába kapkodnának, / puszta levegőt markolnának: / a társadalom meggyógyulna, / az emberiség megmaradna.*”

Lao-ce *Tao te Kingjének* két sorát juttatja eszünkbe a Weöres-mű kompozíciós sajátossága, amikor a harmincötödik fejezettől visszajuttatja olvasóját ahhoz a témához, amely a költemény elején is feltűnik, ahol is különösen ennek jegyében íródik a negyedik-ötödik-hatodik rész. Az Én és a te viszonyának tisztázása ismétlődik meg a teljes mű utolsó verseiben – újra felvonultatva egység és különbözőség változatait s olykor szinte ugyanazokat a mondatokat variálva. „*Minden virul, terem, / s a kezdethez visszatér szüntelen*” – olvasható a kínai költő írásában, a magyar költőnél pedig kompozíciós elemmé válik a visszatérés motívuma. Mégsem egyszerű ismétlődésen alapuló keretbe foglalása ez a versbe oltott prófécianak. A lírai közlés nullpontjáról elindulva nem lineáris pályán mozog a gondolatot verssé szervező ihlet, hanem a spirál fokozatait követve, horizontálisan. Az én-te kapcsolat értelmezésének más-más szintjére juttat bennünket a szerző a mű elején és a végén. A befejező szakaszokban mind erőteljesebbek a jézusi tanítás áthallásai („*Ha férfi vagy, / bennem egyesülsz asszony alakoddal; ha nő vagy, / bennem egyesülsz ember-alakoddal*” /38/ „*A Krisztusok/ fő-ellenségei a farizeusok, / nem mikor keresztre feszítik, / hanem mikor intézményesítik.*” „*Igémnek nem árt, / ha üldözik.*” /43/ „*Ellenségeimmel jól megferek*” „*Ellenségeimet elárasztom fényvel*” [45]). S mikor az utolsó vers zárlatában ezt olvassuk: „*Íme a megmentő út: / mily egyszerű, mily egyenes*”, rajta átséjlik az a krisztusi mondat, melyet János evangéliuma szerint

Tamásnak válaszolt: „*Én vagyok az út, az igazság és az élet; senki sem mehet az Atyához, hanemha én általam*” (14:6).

Az (*Én, a határtalan szellem...*) című negyvenkilenc részből felépülő, versciklusra emlékeztető mű filozófiai költemény, éppúgy, mint a *Tao te King*. Annak kiváló példája, hogyan oldódhat líraivá a gondolat, hogyan szelídülhet költészetté a filozófia. A magyar költészetnek olyan vékonynak vélt erecskéjét duzzasztja vele folyammá, s az ezt következő költői korszakainak nagy gondolati teljesítményei által, amely azt hivatott igazolni, mégiscsak létezik filozofikus irodalom magyar nyelven is, a magyar költészetnek van egy olyan ága, amelyben gondolat és képzelet oldódik egymásba. S nem is előzmény nélkül, elég, ha csak Vörösmartyra, József Attilára gondolunk.

Az utókor értelmezőjének elragadtatása ellenpontozásaként álljon itt néhány kérdő mondat. Vajon miért maradt homályban ez a mű? Miért nem keresett alkalmat a publikálására a szerző, ha rögtön 1944-ben nem is, de a későbbi évtizedekben? Hiszen a költemény prózai párja, *A teljesség felé* (mely forrásaiban, szellemében, gondolatiságában egy a verssel) napvilágot látott 1945-ben. Mondhatjuk azt is, az 1944-es alkotás előképe az e tájt vagy közvetlenül ezután írott lírai prózának, ha nem ugyanannak verses változata.

Értéktelenebbnek tartotta a prózai műnél? Nem találta teljesnek a líraiság és a filozófiai tartalom egygyé forrását? Költeményként túl didaktikusnak vélte?

A *Vers születése* című disszertációja prózáírás és verselés összevetésével is foglalkozik második fejezetében. A prózáírásról itt ekként fogalmaz: „*Ha prózát írunk: a jelentésre, tartalomra összpontosulunk, az esemény vagy gondolat szálát vezetjük: a prózáírás értelmi koncentrátságot kíván. Versköltésnél másként áll az eset: a gondolatfűzés mellett fellépnek nem értelmi elemek is: az ütem és rím megbontja a gondolatfűzés egyeduralmát, értelmén-kívüli irányba elhajlítja a szépségkeresést.*” (Weöres, 1939. 8.) Amikor a bölcs szerepét magára véve tanításokat közvetít, vélhetően jobbnak tartja a bölcséleti tartalomra koncentráló és az értelemnek szóló prózát, mint a nem-értelmi elemek irányába elhajló költeményt. Ugyanakkor talán a bölcséleti tartalom költeménnyé formált változatával nem felelhetett meg annak az önmagával szemben támasztott igénynek, mely Kenyeres Zoltán szerint már „1943-ban a *Medúza verseinek egybeválogatásakor*” (Kenyeres, 2013. 97.) is megjelent gondolkodásában. A Weöres Sándorról szóló monográfia szerzője idézi a Várkonyi Nándornak szóló mondatokat, melyekben verseszményét fogalmazza meg: „*Most végre megtaláltam a csak versben közölhető tartalmat, mely a formától el sem választható: a gondolatok nem az értelem rendje szerint, hanem az értelemre mintegy merőlegesen jelennek meg.*” (Kenyeres, 2013. 97.) Olyan verset tart itt igazi költészetnek a költő, amelyben a „*verssorok az értelmüket nem önmagukban hordják*”, hanem asszociációiban, a gondolati és hangulati összevillanásokban rejlik a mű üzenete. Az (*Én a határtalan szellem...*) című hosszúversét talán olyannak gondolta, mint amelyben a gondolat uralkodik a költőiség fölött.

Mindez nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy a közelmúltban közzétett költeményt ne a felfedezés örömeivel olvassuk.

Bibliográfiai jegyzetek

- Aczél Tamás: *A burzsoá ideológia egyes jelenségei fiatal magyar líráinkban*, In memoriam Weöres Sándor: Öröklét, Nap Kiadó, 2003. 193–195.
- „A művész kénytelen vállalni saját korát.” Szerdahelyi István beszélgetése Weöres Sándorral, Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Kiadó, 1993. 436–437.
- A vers mint impulzus*. Pernecky Géza rádióbeszélgetése Weöres Sándorral, Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 63–65.
- A vers: villám*. Bozóky Éva beszélgetése Weöres Sándorral, Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 236.
- Cs. Szabó László: *Weöres Sándorról*, Magyar Orpheusz. Weöres Sándor emlékezetére, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 349.
- Domokos Mátyás: *A porlepte énekes*, Nap Kiadó, 2002. 69., 84–85.
- Kenyeres Zoltán: *Weöres Sándor*, Kossuth Kiadó, 2013. 97.
- Költő házaspár*. Kamocsay Ildikó látogatóban Károlyi Amynál és Weöres Sándornál, Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 365.
- Lao-Ce: *Az út és erény könyve*, Magyar Helikon, 1980. 8., 10., 20.
- Látogatóban*. Réz Pál beszélgetése Weöres Sándorral, Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 53.
- Műhelybeszélgetés a költészetéről A hold és a sárkány szerzőjével*. Hornyik Miklós beszélgetése Weöres Sándorral, Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Kiadó, 1993. 79.
- Negyvenhat perc a költővel*. Cs. Szabó László rádióbeszélgetése Weöres Sándorral, 38. Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993.
- Németh G. Béla: *Az önmegszólító verstípusról*. In: *7 kísérlet*, Tankönyvkiadó, 1982. 103–168.
- Válaszolni nehezebb*. Domokos Mátyás tv-beszélgetése Weöres Sándorral, Egyedül mindenkivel, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 350.
- Weöres Sándor: *A vers születése*, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1939. 8.
- Weöres Sándor: *Egybegyűjtött írások*, Magvető Kiadó, 1986. I. k. 503–557., II. k. 454., 457.
- Weöres Sándor: *Egybegyűjtött prózai írások*, Helikon, 2011. 319., 340.
- Weöres Sándor: *Elhagyott versek*, Helikon Kiadó, 2013. 275–306., 415–417.
- Weöres Sándor és Károlyi Amy a vatikáni rádióban*, *Egyedül mindenkivel*. Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 138.
- Weöres Sándor: *Hogyan lesz a vers?* Nyilatkozat, 226–228.
- Weöres Sándor: *Önvallomás*, *Egyedül mindenkivel*. Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 58–59.